

มุตโตทัย

พระธรรมเทศนา

ของ

พระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระ

ส่วนที่ ๑

บันทึกโดย พระอาจารย์วิริยงค์ สิรินุชโร

ณ วัดป่าบ้านนามน กิ่ง อ. โคกศรีสุพรรณ จ.สกลนคร

พ.ศ. ๒๔๘๖

๑. การปฏิบัติ เป็นเครื่องยังพระสัทธรรมให้บริสุทธิ์

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงว่าธรรมของพระตถาคต เมื่อเข้าไปประดิษฐานใน
สันดานของปุถุชนแล้ว ย่อมกลายเป็นของปลอม (สัทธรรมปฏิรูป) แต่ถ้าเข้าไปประดิษฐานในจิต
สันดานของพระอริยเจ้าแล้ว ไซ้ร้ ย่อมเป็นของบริสุทธิ์แท้จริง และเป็นของไม่ลบเลือนด้วย
เพราะฉะนั้นเมื่อยังเพียรแต่เรียนพระปริยัติถ้อยคำเพียงอย่างเดียว จึงยังใช้การไม่ได้ดี ต่อเมื่อมาฝึกหัดปฏิบัติจิตใจ
กำจัดเหล่า กะปอมกำ คือ อุปกิเลส แล้วนั้นแหละ จึงจะยังประโยชน์ให้สำเร็จเต็มที่ และทำให้พระ
สัทธรรมบริสุทธิ์ ไม่วิปลาสคลาดเคลื่อนจากหลักเดิมด้วย

๒. การฝึกตนดีแล้วจึงฝึกผู้อื่น ชื่อว่าทำตามพระพุทธเจ้า

ปฐิสทมมสารถิ สตุถา เทวมนุสฺसानํ พุทฺโธ ภควา

สมเด็จพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงทรมานฝึกหัดพระองค์จนได้ตรัสรู้พระ
อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ เป็น พุทฺโธ ผู้รู้ก่อนแล้วจึงเป็น ภควา ผู้ทรงจำแนกแจกธรรมสั่งสอน
เวไนยสัตว์ สตุถา จึงเป็นครูของเทวดาและมนุษย์ เป็นผู้ฝึกบรูษผู้มีอุปนิสัยบารมีควรแก่การทรมาน
ในภายหลัง จึงทรงพระคุณปรากฏว่า กลยาโณ กิตติสัทโธ อพฺภุคฺคโต ชื่อเสียงเกียรติศัพท์อันดงาม
ของพระองค์ย่อมฟุ้งเฟื่องไปในจตุรทิศจนตราบเท่าทุกวันนี้ แม้พระอริยสงฆ์สาวกเจ้าทั้งหลายที่
ล่วงลับไปแล้วก็เช่นเดียวกัน ปรากฏว่าท่านฝึกฝนทรมานตนได้ดีแล้ว จึงช่วยพระบรมศาสดาจำแนก
แจกธรรม สั่งสอนประมุขชนในภายหลัง ท่านจึงมีเกียรติคุณปรากฏเช่นเดียวกับพระผู้มีพระภาคเจ้า
ถ้าบุคคลใดไม่ทรมานตนให้ดีก่อนแล้ว และทำการจำแนกแจกธรรมสั่งสอนไซ้ร้ ก็จักเป็นผู้มีโทษ
ปรากฏว่า ปาปโกสสัทโธ คือเป็นผู้มีชื่อเสียงชั่วฟุ้งไปในจตุรทิศ เพราะโทษที่ไม่ทำตามพระสัมมาสัม
พุทธเจ้า และพระอริยสงฆ์สาวกเจ้าในก่อนทั้งหลาย

๓. มูลมรดกอันเป็นต้นทุนทำการฝึกฝนตน

เหตุใดหนอ ปราชญ์ทั้งหลาย จะสวดก็ดี จะรับศีลก็ดี หรือจะทำการกุศลใดๆ ก็ดี จึงต้องตั้ง
นโม ก่อน จะทิ้ง นโม ไม่ได้เลย เมื่อเป็นเช่นนี้ นโม ก็ต้องเป็นสิ่งสำคัญ จึงยกขึ้นพิจารณา ได้ความ
ว่า น คือธาตุน้ำ โม คือธาตุดิน พร้อมกับบาทพระคาถา ปรากฏขึ้นมว่า มาตาเปตักสมฺภโว โอทน

กุมมาสปจโย สัมภวธาตุของมารดาบิดาผสมกัน จึงเป็นตัวตนขึ้นมาได้ น เป็นธาตุของ มารดา โม เป็นธาตุของ บิดา ฉะนั้นเมื่อธาตุทั้ง ๒ ผสมกันเข้าไป ไฟธาตุของมารดาเกี่ยวเข้าจนได้นามว่า กลละ คือ น้ำมันหยดเดียว ณ ที่นี้เอง ปฏิสนธิวิญญานเข้าถือปฏิสนธิได้ จิตจึงได้ถือปฏิสนธิในธาตุ น โม นั้น เมื่อจิตเข้าไปอาศัยแล้ว กลละ ก็ค่อยเจริญขึ้นเป็น อัมพชะ คือเป็นก้อนเลือด เจริญจากก้อนเลือด มาเป็น ฆนะ คือเป็นแท่ง และ เปสี คือขึ้นเนื้อ แล้วขยายตัวออกคล้ายรูปจิ้งเหลน จึงเป็นปัญจสาขา คือ แขน ๒ ขา ๒ หัว ๑ ส่วนธาตุ พ คือลม ธ คือไฟ นั้นเป็นธาตุเข้ามาอาศัยภายหลังเพราะจิตไม่ถือ เมื่อละจากกลละนั้นแล้ว กลละก็ต้องทิ้งเปล่าหรือสูญเปล่า ลมและไฟก็ไม่มี คนตาย ลมและไฟก็ดับ หายสาปสูญไป จึงว่าเป็นธาตุอาศัย ข้อสำคัญจึงอยู่ที่ธาตุทั้ง ๒ คือ น โม เป็นเดิม

ในกาลต่อมาเมื่อคลอดออกมาแล้วก็ต้องอาศัย น มารดา โม บิดา เป็นผู้ทะนุถนอมกลม่อม เคลี้ยเลี้ยงมาด้วยการให้ข้าวสุกและขนมกุมมาส เป็นต้น ตลอดจนการแนะนำสั่งสอนความดีทุกอย่าง ท่านจึงเรียкмารดาบิดาว่า บุพพจารย์ เป็นผู้สอนก่อนใครๆ ทั้งสิ้น มารดาบิดาเป็นผู้มีเมตตา จิตต่อบุตรธิดาจะนับจะประมาณมิได้ มรดกที่ทำให้กล่าวคือรูปกายนี้แล เป็นมรดกดั้งเดิมทรัพย์สิน เงินทองอันเป็นของภายนอกก็เป็นไปจากรูปกายนี้เอง ถ้ารูปกายนี้ไม่มีแล้วก็ทำอะไรไม่ได้ ชื่อว่าไม่มีอะไรเลยเพราะเหตุนี้ตัวของเราทั้งตัวนี้เป็น “มูลมรดก” ของมารดาบิดาทั้งสิ้น จึงว่าท่านจะนับจะประมาณมิได้เลย ปราชญ์ทั้งหลายจึงหาได้ละทิ้งไม่ เราต้องเอาตัวเราคือ น โม ตั้งขึ้นก่อนแล้ว จึงทำกริยาน้อมไหว้ลงภายหลัง น โม ท่านแปลว่านอบน้อมนั้นเป็นการแปลเพียงกริยา หาได้แปลต้นกริยาไม่ มูลมรดกนี้แลเป็นต้นทุน ทำการฝึกหัดปฏิบัติตนไม่ต้องเป็นคนจนทรัพย์สำหรับทำทุน ปฏิบัติ

๔. มูลฐานสำหรับการปฏิบัติ

นโม นี้ เมื่อกล่าวเพียง ๒ ธาตุเท่านั้น ยังไม่สมประกอบหรือยังไม่เต็มส่วน ต้องพลิกสระ พัญชนะดังนี้ คือ เอาสระอะจากตัว น มาใส่ตัว ม เอาสระ โอ จากตัว ม มาใส่ตัว น แล้วกลับตัว มะ มาไว้หน้าตัว โน เป็น มโน แปลว่าใจ เมื่อเป็นเช่นนี้จึงได้ทั้งกายทั้งใจเต็มตามส่วน สมควรแก่การใช้ เป็นมูลฐานแห่งการปฏิบัติได้ มโน คือใจนี้เป็นดั้งเดิม เป็นมหาฐานใหญ่ จะทำอะไรจะพูดอะไรก็ย่อมเป็นไปจากใจนี้ทั้งหมด ได้ในพระพุทธพจน์ว่า มโนปุพฺพกุมา รมมา มโนเสฏฺฐา มโนมยา ธรรมทั้งหลายมีใจถึงก่อน มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จแล้วด้วยใจ พระบรมศาสดาจะทรงบัญญัติพระธรรมวินัย ก็ทรงบัญญัติออกไปจาก ใจ คือมหาฐาน นี้ทั้งสิ้น เหตุนี้เมื่อพระสาวกผู้ได้มาพิจารณาตามจนถึงรู้จัก มโน แจ่มแจ้งแล้ว มโน ก็สุดบัญญัติ คือพ้นจากบัญญัติทั้งสิ้น สมมติทั้งหลายในโลกนี้ต้องออกไปจากมโนทั้งสิ้น ของใครก็ก่อนของใคร ต่างคนต่างถือเอาที่อันนี้ ถือเอาเป็นสมมติบัญญัติตาม กระแสแห่งน้ำโอชะจนเป็นอวิชชาตัวก่อภพก่อชาติด้วยการไม่รู้เท่า ด้วยการหลง หลงถือว่าเป็นตัวเรา เป็นของเราไปหมด

๕. มูลเหตุแห่งสิ่งทั้งหลายในสากลโลกธาตุ

พระอภิธรรม ๑ คัมภีร์ เว้นมหาปฏิกฐาน มีนัยประมาณเท่านั้นเท่านี้ ส่วนคัมภีร์มหาปฏิกฐาน มีนัยหาประมาณมิได้เป็น “อนันตนัย” เป็นวิสัยของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเท่านั้นที่จะรอบรู้ได้ เมื่อพิจารณาพระบาลีที่ว่า เหตุปัจจุ โย นั้นได้ความว่า เหตุซึ่งเป็นปัจจัยดั้งเดิมของสิ่งทั้งหลายในสากลโลกธาตุนั้นได้แก่ มโน นั่นเอง มโน เป็นตัวมหาเหตุเป็นตัวเดิม เป็นสิ่งสำคัญ นอนนั้นเป็นแต่อาการเท่านั้น อารมมณ จนถึงอวิกุศล จะเป็นปัจจัยได้ก็เพราะมหาเหตุคือใจเป็นเดิมโดยแท้ ฉะนั้น มโนซึ่งกล่าวไว้ในข้อ ๔ ก็คือ สฐิตี ภูติ ซึ่งจะกล่าวในข้อ ๖ ก็คือ และมหาธาตุซึ่งกล่าวในข้อนี้ก็คือ ย่อมมีเนื้อความเป็นอันเดียวกัน พระบรมศาสดาจะทรงบัญญัติพระธรรมวินัยก็ดี รู้อะไร ได้ด้วย ทสพลญาณ ก็ดี รอบรู้ สรรพเพชยธรรม ทั้งปวงก็ดี ก็เพราะมีมหาเหตุนี้เป็นดั้งเดิมทีเดียว จึงทรงรอบรู้ได้เป็นอนันตนัย แม้สาวทั้งหลายก็มีมหาเหตุนี้แลเป็นเดิม จึงสามารถรู้ตามคำสอนของพระองค์ได้ด้วย เหตุนี้แลพระอัสสชิเถระผู้เป็นที่ ๕ ของพระปัญจวัคคีย์จึงแสดงธรรมแก่ อุปติสฺส (พระสารีบุตร) ว่า เย ชมฺมา เหตุปภวา เตสํ เหตุ ตถาคโต เตสญจ โย นิโรธจ เอว วาที มหาสมโณ ความว่า ธรรมทั้งหลายเกิดแต่เหตุ...เพราะว่ามหาเหตุนี้เป็นตัวสำคัญ เป็นตัวเดิม เมื่อท่านพระอัสสชิเถระกล่าวถึงที่นี่ (คือมหาเหตุ) ท่านพระสารีบุตรจะไม่หยิ่งจิตลงถึงกระแสนธรรมอย่างไรเล่า? เพราะอะไร ทุกสิ่งในโลกก็ต้องเป็นไปแต่มหาเหตุถึงโลกุตตรธรรม ก็คือมหาเหตุ ฉะนั้น มหาปฏิกฐาน ท่านจึงว่าเป็นอนันตนัย ผู้มาปฏิบัติใจคือตัวมหาเหตุจนแจ่มกระจ่างสว่างโร่แล้วย่อมสามารถรู้อะไรๆ ทั้งภายในและภายนอกทุกสิ่งทุกประการ สุตจะนับจะประมาณได้ด้วยประการฉะนี้

๖. มูลการของสังสารวัฏฏ์

ฐิติภูตํ อวิชชา ปจฺจยา สงฺขารา อุปาทานํ ภโว ชาติ

คนเราทุกรูปนามที่ได้กำเนิดเกิดมาเป็นมนุษย์ล้วนแล้วแต่มีที่เกิดทั้งสิ้น กล่าวคือมีบิดามารดาเป็นแดนเกิด ก็แลเหตุใดท่านจึงบัญญัติปัจจัยการแต่เพียงว่า อวิชชา ปจฺจยา ฯลฯ เท่านั้น อวิชชา เกิดมาจากอะไร? ท่านหาได้บัญญัติไว้ไม่ พวกเราก็นับว่ามีบิดามารดาอวิชชาที่ต้องมีพ่อแม่เหมือนกัน ได้ความตามบาทพระคาถาเบื้องต้นว่า ฐิติภูตํ นั่นเองเป็นพ่อแม่ของอวิชชา ฐิติภูตํ ได้แก่ จิตดั้งเดิม เมื่อฐิติภูตํ ประกอบไปด้วยความหลง จึงมีเครื่องต่อ กล่าวคือ อาการของอวิชชาเกิดขึ้นเมื่อมีอวิชชาแล้วจึงเป็นปัจจัยให้ปรุงแต่งเป็นสังขารพร้อมกับความเข้าไปยึดถือ จึงเป็นภพชาติคือต้องเกิดก่อต่อกันไป ท่านเรียก ปัจจัยการ เพราะเป็นอาการสืบต่อกัน วิชชาและอวิชชาที่ต้องมาจากฐิติภูตเช่นเดียวกัน เพราะเมื่อฐิติภูตก่อปรด้วยวิชาจึงรู้เท่าอาการทั้งหลายตามความเป็นจริง นี่พิจารณาด้วยภูฐานคามินี วิปัสสนา รวมใจความว่า ฐิติภูตํ เป็นตัวการดั้งเดิมของสังสารวัฏฏ์ (การเวียนว่ายตายเกิด) ท่านจึงเรียกชื่อว่า “มูลต้นไทร” (หมายถึง ไตรลักษณ์) เพราะฉะนั้นเมื่อจะตัดสังสารวัฏฏ์ให้ขาดสูญ จึงต้องอบรมบ่มตัวการดั้งเดิมให้มีวิชารู้เท่าทันอาการทั้งหลายตามความเป็นจริง ก็จะหายหลงแล้วไม่ก่ออาการทั้งหลายใดๆ อีก ฐิติภูตํ อันเป็นมูลการก็หยุดหมุน หมดยการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏฏ์ด้วยประการฉะนี้

๗. อรรถฐาน เป็นที่ตั้งแห่งมรรคนิพพาน

ออกุ์ ฐานั มนุสเสสุ มคคั สตตวิสุทธยา ฐานะอันเลศมีอยู่ในมนุษย์ ฐานะอันดีเลิศนั้นเป็นทางดำเนินไปเพื่อความบริสุทธิ์ของสัตว์ โดยอธิบายว่าเราได้รับมรดกมาแล้วจาก นโม คือ บิดามารดา กล่าวคือตัวของเรานี้แล อันได้กำเนิดเกิดมาเป็นมนุษย์ ซึ่งเป็นชาติสูงสุด เป็นผู้เลิศตั้งอยู่ในฐานะอันเลิศด้วยดีคือมีกายสมบัติ วจีสมบัติ แลมนโนสมบัติบริบูรณ์ จะสร้างสมเอาสมบัติภายนอกคือ ทรัพย์สินเงินทองอย่างไรก็ได้ จะสร้างสมเอาสมบัติภายในคือมรรคผลนิพพานธรรมวิเศษก็ได้ พระพุทธองค์ทรงบัญญัติพระธรรมวินัย ก็ทรงบัญญัติแก่มนุษย์เรานี้เอง มิได้ทรงบัญญัติแก่ ช้าง มาโค กระบือ ฯลฯ ที่ไหนเลย มนุษย์นี่เองจะเป็นผู้ปฏิบัติถึงซึ่งความบริสุทธิ์ได้ ฉะนั้นจึงไม่ควรน้อยเนื้อต่ำใจว่า ตนมีบุญวาสนาน้อย เพราะมนุษย์ทำได้ เมื่อไม่มี ทำให้ไม่ได้ เมื่อมีแล้วทำให้ยังได้สมด้วยเทศนานัยอันมาในเวสสันดรชาดว่า ทานั เทติ สิลั รกขติ ภวานั ภาเวตวา เอกจโจ สกคั กจฺจติ เอกจโจ โมกขั กจฺจติ นิสุตฺตสยั เมื่อได้ทำกองการกุศล คือ ให้ทานรักษาศีลเจริญภาวนาตามคำสอนของพระบรมศาสดาจารย์เจ้าแล้ว บางพวกทำน้อยก็ต้องไปสู่สวรรค์ บางพวกทำมากและขยันจริงพร้อมทั้งวาสนาบาปมีแต่หนหลังประกอบกัน ก็สามารถเข้าสู่พระนิพพานโดยไม่ต้องสงสัยเลย พวกสัตว์ดิรัจฉานท่านมิได้กล่าวว่าเลิศ เพราะจะมาทำเหมือนพวกมนุษย์ไม่ได้ จึงสมกับคำวามนุษย์นี้ตั้งอยู่ในฐานะอันเลิศด้วยดีสามารถนำตนเข้าสู่มรรคผล เข้าสู่พระนิพพานอันบริสุทธิ์ได้แล

๘. สติปัฏฐาน เป็น ชัยภูมิ คือสนามฝึกฝนตน

พระบรมศาสดาจารย์เจ้า ทรงตั้งชัยภูมิไว้ในธรรมข้อไหน? เมื่อพิจารณาปัญหานี้ได้ความขึ้นว่า พระองค์ทรงตั้งมหาสติปัฏฐานเป็นชัยภูมิ

อุปมาในทางโลก การรบทัพชิงชัย มุ่งหมายชัยชนะจำต้องหา ชัยภูมิ ถ้าได้ชัยภูมิที่ดีแล้วย่อมสามารถป้องกันอาวุธของข้าศึกได้ดี ณ ที่นั้นสามารถรวบรวมกำลังใหญ่เข้ามาฟันข้าศึกให้ปราชัยพ่ายแพ้ไปได้ ที่เช่นนั้นท่านจึงเรียกว่า ชัยภูมิ คือที่ที่ประกอบไปด้วยค่ายคูประตูและหอรบอันมั่นคงถนัด

อุปมาในทางธรรมก็ถนัดนั้น ที่อามหาสติปัฏฐานเป็นชัยภูมิก็โดยผู้ที่เข้าสู่สงครามรบข้าศึก คือ กิเลส ต้องพิจารณาภายในปัสสณาสติปัฏฐานเป็นต้นก่อน เพราะคนเราที่จะเกิด กามราคะเป็นต้น ขึ้น ก็เกิดที่กายและใจ เพราะตาแลไปเห็นกายทำให้ใจกำเริบ เหตุนั้นจึงได้ความว่า กายเป็นเครื่องก่อเหตุ จึงต้องพิจารณาภายในก่อน จะได้เป็นเครื่องดับนิรณห์ทำให้ใจสงบได้ ณ ที่นี้พึง ทำให้มาก เจริญให้มาก คือพิจารณาไม่ต้องถอยเลยทีเดียว ในเมื่ออุคคหณิมิตปรากฏ จะปรากฏกายส่วนไหนก็ตาม ให้พึงถือเอากายส่วนที่ได้นั้นพิจารณาให้เป็นหลักไว้ไม่ต้องย้ายไปพิจารณาที่อื่น จะคิดว่าที่นี้เราเห็นแล้ว ที่อื่นยังไม่เห็น ก็ต้องไปพิจารณาที่อื่นซิ เช่นนี้หาควรไม่ ถึงแม้จะพิจารณาจนแยกกายออกมาเป็นส่วนๆ ทุกๆอาการอันเป็นธาตุ ดิน น้ำ ลม ไฟ ได้อย่างละเอียด ที่เรียกว่าปฏิภาณก็ตาม ก็ให้พิจารณาภายในที่เรายกด้วยอุคคหณิมิตนั้นจนชำนาญ ที่จะชำนาญได้ก็ต้องพิจารณาซ้ำแล้วซ้ำอีก ณ ที่เดียวนั้นเอง เหมือนสวดมนต์จะนั้น อันการสวดมนต์ เมื่อเราท่องสูตรนี้ได้แล้ว ทั้งเสียไม่เล่าไม่สวดไว้อีก ก็จะลืมเสียไม่สำเร็จประโยชน์อะไรเลย เพราะไม่ทำให้ชำนาญด้วยความ

ประมาทฉันใด การพิจารณากายก็ฉันนั้นเหมือนกัน เมื่อได้อุคคหนิมิตในที่ใดแล้ว ไม่พิจารณาในที่นั้นให้มากปล่อยทิ้งเสียด้วยความประมาทที่ไม่สำเร็จประโยชน์อะไรอย่างเดียวกัน

การพิจารณากายนี้มีที่อ้างมาก ดังในการบวชทุกวันนี้ เบื้องต้นต้องบอกกรรมฐาน ๕ ก็คือ กายนี้เอง ก่อนอื่นหมดเพราะเป็นของสำคัญ ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์พระธรรมบททุกทกนิกายว่า อาจารย์ผู้ไม่ฉลาด ไม่บอกซึ่งการพิจารณากาย อาจทำลายอุปนิสัยแห่งพระอรหันต์ของกุลบุตรได้ เพราะฉะนั้นในทุกวันนี้จึงต้องบอกกรรมฐาน ๕ ก่อน

อีกแห่งหนึ่งท่านกล่าวว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลาย พระชีนาสวเจ้าทั้งหลาย เชื่อว่าจะไม่กำหนด กาย ในส่วนแห่ง โกฎฐาส (คือการพิจารณาแยกออกเป็นส่วนๆ) โคกฎฐาสหนึ่งมิได้มีเลย จึงตรัส แก่ภิกษุ ๕๐๐ รูปผู้กล่าวถึงแผ่นดินว่า บ้านโน้นมีดินดำดินแดงเป็นต้นนั้นว่า นั่นชื่อว่า พหิทฺธา แผ่นดินภายนอกให้พวกท่านทั้งหลายมาพิจารณา อัมมัตติกา แผ่นดินภายในกล่าวคืออรรถภาพ ร่างกายนี้ จึงพิจารณาไตร่ตรองให้แยกคาย กระทำให้แจ้งแทงให้ตลอด เมื่อจบการวิสาขนาปัญหานี้ ภิกษุทั้ง ๕๐๐ รูปก็บรรลุพระอรหันตผล

เหตุนี้การพิจารณากายจึงเป็นของสำคัญ ผู้ที่จะพ้นทุกข์หมดล้วนแต่ต้องพิจารณากายนี้ ทั้งสิ้น จะรวบรวมกำลังใหญ่ได้ต้องรวบรวมด้วยการพิจารณากาย แม้พระพุทธองค์เจ้าจะได้ตรัสรู้ที่ แรกก็ทรงพิจารณาลม ลมจะไม่ใช่มกายอย่างไร? เพราะฉะนั้นมหาสติปัฏฐาน มีกายานุปัสสนาเป็น ต้น จึงชื่อว่า “ชัยภูมิ” เมื่อเราได้ชัยภูมิแล้ว กล่าวคือปฏิบัติตามหลักมหาสติปัฏฐานจนชำนาญแล้ว ก็จงพิจารณาความเป็นจริงตามสภาพแห่งธาตุทั้งหลายด้วยอุบายแห่งวิปัสสนา ซึ่งจะกล่าวข้างหน้า

๕. อุบายแห่งวิปัสสนา อันเป็นเครื่องถ่วงถอนกิเลส

ธรรมชาติของจิตทั้งหลาย ย่อมเกิดมาแต่ของไม่ดี อุปมาดังดอกปทุมชาติอันสวยๆ งามๆ ก็ เกิดขึ้นมาจากโคลนตมอันเป็นของสกปรก ปฏิญจน่าเกลียด แต่ว่าดอกบัวนั้น เมื่อขึ้นพ้นโคลนตม แล้วย่อมเป็นสิ่งที่สะอาด เป็นที่ทัดทรงของพระราชา อุปราช อำมาตย์ และเสนาบดี เป็นต้น และ ดอกบัวนั้นก็มิได้กลับคืนไปยังโคลนตมนั้นอีกเลย ข้อนี้เปรียบเหมือนพระโยคาวจรเจ้า ผู้ประพฤติ พากเพียรประโยชน์พยายาม ย่อมพิจารณาซึ่ง สิ่งสกปรกน่าเกลียดนั้นก็คือตัวเราเอง ร่างกายนี้เป็นที่ ประชุมแห่งของโสโครกคือ อูจระะ ปัสสาวะ (มูลธาตุ) ทั้งปวง สิ่งที้ออกจากผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นต้น ก็เรียกว่า จี๊ ทั้งหมด เช่น จี๊หัว จี๊เล็บ จี๊ฟัน จี๊โคล เป็นต้น เมื่อสิ่งเหล่านี้ร่วงหล่นลงสู่อาหาร มีแกงกับ เป็นต้น ก็รังเกียจ ต้องเททิ้ง กินไม่ได้ และร่างกายนี้ต้องชำระอยู่เสมอจึงพอเป็นของคู่ได้ ถ้าหาไม่ก็จะมิกลิ้นเหม็นสาป เข้าใกล้ใครก็ได้ ของทั้งปวงมีผ้าแพรเครื่องใช้ต่างๆ เมื่ออยู่นอก กายของเราก็เป็นของสะอาดน่าดู แต่เมื่อมาถึงกายนี้แล้วก็กลายเป็นของสกปรกไป เมื่อปล่อยไว้ นานๆ เข้าไม่ซักฟอกก็จะเข้าใกล้ใครไม่ได้เลย เพราะเหม็นสาป ดังนั้นจึงได้ความว่าร่างกายของเรานี้ เป็นเรือนมูตร เรือนคูด เป็นอสุกะ ของไม่งาม ปฏิญจน่าเกลียด เมื่อยังมีชีวิตอยู่ก็เป็นถึงปานนี้ เมื่อ ชีวิตหาไม่แล้ว ยิ่งจะสกปรกหาอะไรเปรียบเทียบมิได้เลย เพราะฉะนั้นพระโยคาวจรเจ้าทั้งหลายจึง พิจารณาร่างกายอันนี้ให้ชำนิชำนาญด้วย โยนิโสมนสิการ ตั้งแต่ต้นมาทีเดียว คือขณะเมื่อยังเห็นไม่

พันชัดเจนก็พิจารณาส่วนใดส่วนหนึ่งแห่งกายอันเป็นที่สบายแก่จิตจนกระทั่งปรากฏเป็นอุคคหนิมิต คือ ปรากฏส่วนแห่งร่างกายส่วนใดส่วนหนึ่งแล้วก็กำหนดส่วนนั้นให้มาก เจริญให้มาก ทำให้มาก การเจริญทำให้มากนั้นพึงทราบอย่างนี้ อันชวานาเขาทำนาเขาก็ทำที่แผ่นดิน ไถที่แผ่นดินดำลงไปดิน ปีต่อไปเขาก็ทำที่ดินอีกเช่นเคย เข้าไม่ได้ทำในอากาศกลางหาว คงทำแต่ที่ดินอย่างเดียว ข้าวเขาก็ได้เต็มยุ้งเต็มฉางเอง เมื่อทำให้มากในที่ดินนั้นแล้ว ไม่ต้องร้องเรียกว่า ข้าวเอ๋ยข้าว จงมาเต็มยุ้งเนื้อ ข้าวก็จะหลั่งไหลมาเอง และจะห้ามว่า ข้าเอ๋ยข้าว จงอย่ามาเต็มยุ้งเต็มฉางเราเนื้อ ถ้าทำนาในที่ดินนั้นเองจนสำเร็จแล้ว ข้าวก็มาเต็มยุ้งเต็มฉางเอง ฉะนั้นใครที่พระโยคาวจรเจ้าก็ฉันทัน จงพิจารณาภายในที่เคยพิจารณาอันถูกนิสสัยหรือที่ปรากฏมาให้เห็นครั้งแรก อย่าละทิ้งเลยเป็นอันขาด การทำให้มากนั้นมีไฉ่หมายแต่การเดินจงกรมเท่านั้น ให้มีสติหรือพิจารณาในที่ทุกสถานในกาลทุกเมื่อ ยืน เดิน นั่ง นอน กิน ดื่ม ทำ คิด พูด ก็ให้มีสติรอบคอบในกายอยู่เสมอจึงจะชื่อว่า ทำให้มาก เมื่อพิจารณาในร่างกายนั้นจนชัดเจนแล้ว ให้พิจารณาแบ่งส่วนแยกส่วนออกเป็นส่วนๆ ตามโยนิโสมนสิการตลอดจนกระจายออกเป็นธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม และพิจารณาให้เห็นไปตามนั้นจริงๆ อุบายตอนนี้ตามแต่ตนจะใคร่ครวญออกอุบายตามที่ถูกจริตนิสัยของตน แต่อย่าละทิ้งหลักเดิมที่ตนได้รู้ครั้งแรกนั้นเทียว

พระโยคาวจรเจ้าเมื่อพิจารณาในที่นี้ พึงเจริญให้มาก ทำให้มาก อย่าพิจารณาครั้งเดียวแล้วปล่อยทิ้งตั้งครั้งเดือน ตั้งเดือน ให้พิจารณาก้าวเข้าไป ถอยออกมาเป็น อนุโลม ปฏิโลม คือเข้าไปสงบในจิต แล้วถอยออกมาพิจารณาภายนอก อย่างพิจารณาภายในอย่างเดียว หรือสงบที่จิตแต่อย่างเดียว พระโยคาวจรเจ้าพิจารณาอย่างนี้ชำนาญแล้ว หรือชำนาญอย่างยิ่งแล้ว คราวนี้แหละเป็นส่วนที่จะเป็นเอง คือ จิต ย่อมจะรวมใหญ่ เมื่อรวมพิบลง ย่อมปรากฏว่าทุกสิ่งรวมลงเป็นอันเดียวกันคือหมดทั้งโลกย่อมเป็นธาตุทั้งสิ้น นิมิตจะปรากฏขึ้นพร้อมกันว่าโลกนี้ราบเหมือนหน้ากลอง เพราะมีสภาพเป็นอันเดียวกัน ไม่ว่า ป่าไม้ ภูเขา มนุษย์ สัตว์ แม้ที่สุดตัวของเราก็ดึงลบรวมเป็นที่สุดอย่างเดียวกันพร้อมกับ ญาณสัมปยุตต์ คือรู้ขึ้นมาพร้อมกัน ในที่นี้ตัดความสันทะให้ใจได้เลย จึงชื่อว่า ยถาภูตญาณทัสสนวิปัสสนา คือทั้งเห็นทั้งรู้ตามความเป็นจริง

ขั้นนี้เป็นเบื้องต้นในอันที่จะดำเนินต่อไป ไม่ใช่ที่สุดอันพระโยคาวจรเจ้าจะพึงเจริญให้มาก ทำให้มาก จึงจะเป็นเพื่อความรู้อย่างอีกจนรอบ จนชำนาญเห็นแจ้งชัดว่า สังขารความปรุงแต่งอันเป็นความสมมติว่าโน่นเป็นของของเรา โน่นเป็นเรา เป็นความไม่เที่ยงอาศัยอุปาทานความยึดถือจึงเป็นทุกข์ ก็แลธาตุทั้งหลาย เขาหากมีหากเป็นอยู่อย่างนี้ตั้งแต่ไหนแต่ไรมา เกิด แก่ เจ็บ ตาย เกิดขึ้นเสื่อมไปอยู่อย่างนี้มาก่อน เราเกิดตั้งแต่เด็กด้าบรรพก็เป็นอยู่อย่างนี้ อาศัยอาการของจิต ของขันธ ๕ ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณไปปรุงแต่งสำคัญมั่นหมายทุกภพทุกชาติ นับเป็นอนnekชาติเหลือประมาณมาจนถึงปัจจุบันชาติ จึงทำให้จิตหลงอยู่ตามสมมติ ไม่ใช่สมมติมาติดเอาเรา เพราะธรรมชาติทั้งหลายทั้งหมดในโลกนี้ จะเป็นของมีวิญญาณหรือไม่ก็ตาม เมื่อว่าตามความจริงแล้ว เขาหากมีหากเป็น เกิดขึ้นเสื่อมไป มีอยู่อย่างนั้นทีเดียว โดยไม่ต้องสงสัยเลยจึงรู้ขึ้นว่า ปุพเพสุ อนุสุสุ

เตสุ ฐมเมสุ ธรรมคาเหล่านี้ หากมีมาแต่ก่อน ถึงว่าจะไม่ได้ยินได้ฟังมาจากใครก็มีอยู่อย่างนั้นทีเดียว
ฉะนั้นในความข้อนี้ พระพุทธเจ้าจึงทรงบัญญัติพระองคฺว่า เราไม่ได้ฟังมาแต่ใคร มิได้เรียนมาแต่
ใครเพราะของเหล่านี้มีอยู่ มีมาแต่ก่อนพระองคฺดังนี้ ได้ความว่าธรรมคาธาตุทั้งหลายย่อมเป็นย่อมมี
อยู่อย่างนั้น อาศัยอาการของจิตเข้าไปยึดถือเอาสิ่งทั้งปวงเหล่านั้นมาหลายภพหลายชาติ จึงเป็นเหตุ
ให้อนุสัยครอบงำจิตจนหลงเชื่อไปตาม จึงเป็นเหตุให้ก่อภพก่อชาติด้วยอาการของจิตเข้าไปยึด
ฉะนั้นพระโยคาวจรเจ้ามาพิจารณา โดยแยกคายลงไปตามสภาพว่า สัพเพ สงฺขารา อนิจฺจา สัพเพ สง
ขารา ทุกฺขา สังขารความเข้าไปปรุงแต่ง คือ อาการของจิตนั้นแลไม่เที่ยง สัตว์โลกเขาเที่ยง คือมีอยู่
เป็นอยู่อย่างนั้น ให้พิจารณาโดย อริยสัจธรรมทั้ง ๔ เป็นเครื่องแก้อาการของจิตให้เห็นแน่แท้โดย
ปัจจกขสํหิติ ทั่วอาการของจิตนี้เองมันไม่เที่ยง เป็นทุกข์ จึงหลงตามสังขาร เมื่อเห็นจริงลงไป
แล้วก็เครื่องแก้อาการของจิต จึงปรากฏขึ้นว่า สงฺขารา สสฺสตา นตฺถิ สังขารทั้งหลายที่เที่ยงแท้
ไม่มี สังขารเป็นอาการของจิตต่างหาก เปรียบเหมือนพยับแดด ส่วนสัตว์เขาก็ออยู่ประจำโลกแต่ไหน
แต่ไรมา เมื่อรู้โดยเงื่อนไข ๒ ประการ คือรู้ว่า สัตว์ก็มีอยู่อย่างนั้น สังขารก็เป็นอาการของจิต เข้าไป
สมมติเขาเท่านั้น จิตติดอยู่เดิมไม่มีอาการเป็นผู้หลุดพ้น ได้ความว่า ธรรมคาหรือธรรม
ทั้งหลายไม่ใช่ตน จะใช้ตนอย่างไร ของเขาหากเกิดมีอย่างนั้น ท่านจึงว่า สัพเพ ฐมา อนตฺตา ธรรม
ทั้งหลายไม่ใช่ตน ให้พระโยคาวจรเจ้าฟังพิจารณาให้เห็นแจ้งประจักษ์ตามนี้จนทำให้จิตรวมพิบลง
ไป ให้เห็นจริงแจ้งชัดตามนั้น โดย ปัจจกขสํหิติ พร้อมกับ ญาณสัมปยุตต์ รวมทวนกระแสแก้อนุสัย
สมมติเป็นวิมุตติ หรือรวมลงจิตติด อันเป็นอยู่มีอยู่อย่างนั้นจนแจ้งประจักษ์ในที่นั้นด้วยญาณ
สัมปยุตต์ว่า จินา ชาติ ญาณ โหติ ดังนี้ ในที่นี้ไม่ใช่สมมติไม่ใช่ของแต่งเอาเดาเอา ไม่ใช่ของอัน
บุคคลพึงปรารถนาเอาได้ เป็นของที่เกิดเอง เป็นเอง รู้เอง โดยส่วนเดียวเท่านั้น เพราะด้วยการปฏิบัติ
อันเข้มแข็งไม่ทอดทิ้ง พิจารณาโดยแยกคายด้วยตนเอง จึงจะเป็นขึ้นมาเอง ท่านเปรียบเหมือนดินไม้
ต่างๆ มีดินขาวเป็นดิน เมื่อบำรุงรักษาดินมันให้ดีแล้ว ผลคือรวงข้าวไม่ใช่สิ่งอันบุคคลพึงปรารถนา
เอาเลย เป็นขึ้นมาเอง ถ้าแลบุคคลมาปรารถนาเอาแต่รวงข้าว แต่หาได้รักษาดินขาวไม่ เป็นผู้เกีย
คร้าน จะปรารถนาจนวันตาย รวงข้าวก็จะไม่มีขึ้นมาให้ฉันใด วิมุตติธรรม ก็ฉันนั้นนั่นแล มิใช่สิ่ง
อันบุคคลจะพึงปรารถนาเอาได้ คนผู้ปรารถนาวิมุตติธรรมแต่ปฏิบัติไม่ถูกต้องหรือไม่ปฏิบัติมัว
เกียจคร้านจนวันตายจะประสบวิมุตติธรรมไม่ได้เลย ด้วยประการฉะนี้

๑๐. จิตเดิมเป็นธรรมชาติใสสว่าง แต่มีมืดมัวไปเพราะอุปกิเลส

ปภสฺสรมิํ ภิขฺเข จิตฺตํ ตณฺจ โข อคฺคตฺตเกหิ อุปฺกิเลสฺสเหติ อุปฺกุกฺกิลฺลํ

ภิกษุทั้งหลาย จิตนี้เสื่อมปกติสรา้งสว่างมาเดิม แต่อาศัยอุปกิเลสเครื่องเศร้าหมองเป็น
อาคันตุกะสัญจรมาปกคลุมหุ้มห่อ จึงทำให้จิตมีส่องแสงสว่างได้ ท่านเปรียบไว้ในบทกลอนหนึ่งว่า
“ไม้ชะงกหกพันง่า(กิ่ง) กะปอมก่ากิ่งก่าฮ้อย กะปอมน้อยขึ้นมือพัน ครั้นตัวมาប់ทัน ขึ้นนำคู่มือๆ”
โดยอธิบายว่า คำว่าไม้ชะงก ๖,๐๐๐ ง่ามันเมื่อตัดศูนย์ ๓ ศูนย์ออกเสียเหลือแค่ ๖ คงได้ความว่า
ทวารทั้ง ๖ เป็นที่มาแห่งกะปอมก่า คือของปลอมไม่ใช่ของจริง กิเลสทั้งหลายไม่ใช่ของจริง เป็นสิ่ง

สัตยูจระเข้ามาในทวารทั้ง ๖ นับร้อยนับพัน มิใช่แต่เท่านั้น กิเลสทั้งหลายที่ยังไม่เกิดขึ้นก็จะทวียิ่งขึ้นทุกๆ วัน ในเมื่อไม่แสวงหาทางแก้ ธรรมชาติของจิตเป็นของผ่องใสยิ่งกว่าอะไรทั้งหมด แต่อาศัยของปลอม กล่าวคืออุปกิเลสที่สัตยูจระเข้ามาปกคลุมจึงทำให้หมดสติ มีคุณพระอาทิตย์เมื่อเมฆบดบัง ฉะนั้น อย่าเพิ่งเข้าใจว่าพระอาทิตย์เข้าไปหาเมฆ เมฆไหลมาบดบังพระอาทิตย์ต่างหาก ฉะนั้น ผู้บำเพ็ญเพียรทั้งหลายเมื่อรู้โดยปริยายนี้แล้ว พึงกำจัดของปลอมด้วยการพิจารณาโดยแยกคายตามที อธิบายแล้วในอุบายแห่งวิปัสสนาข้อ ๕ นั้นเกิด เมื่อทำให้ถึงขั้นฐิติจิตแล้ว ชื่อว่าย่อมทำลายของปลอมได้หมดสิ้นหรือว่าของปลอมย่อมเข้าไปถึงฐิติจิต เพราะสะพานเชื่อมต่อถูกทำลายขาดสะบั้นลงแล้ว แม้ยังต้องเกี่ยวข้องกับอารมณ์ของโลกอยู่ก็ย่อมเป็นคุณน้ำกลิ้งบนใบบัว ฉะนั้น

๑๑. การทรมานตนของผู้บำเพ็ญเพียร ต้องให้พอเหมาะกับอุปนิสัย

นายสารถิผู้ฝึกมามีชื่อเสียงคนหนึ่ง มาเฝ้าพระพุทธเจ้าทูลถามถึงวิธิตรมานเวไนย พระองค์ทรงย้อนถามนายสารถิก่อนถึงการทรมานว่า เขาทูลว่ามี ๔ ชนิด คือ ๑. ทรมานง่าย ๒. ทรมานอย่างกลาง ๓. ทรมานยากแท้ ๔. ทรมานไม่ได้เลย ต้องฆ่าเสีย พระองค์จึงตรัสว่าเราก็เหมือนกัน ๑. ผู้ทรมานง่าย คือผู้ปฏิบัติทำจิตรวมง่ายให้กินอาหารเพียงพอ เพื่อบำรุงร่างกาย ๒. ผู้ทรมานอย่างกลาง คือผู้ปฏิบัติทำจิตไม่ค่อยจะลง ก็ให้กินอาหารแต่น้อยอย่าให้มาก ๓. ทรมานยากแท้ คือผู้ปฏิบัติทำจิตลงยากแท้ ไม่ต้องให้กินอาหารเลย แต่ต้องเป็น อุตตมญู รู้กำลังของตนว่าจะทนทานได้สักเพียงไร แค่นั้น ๔. ทรมานไม่ได้เลย ต้องฆ่าเสีย คือผู้ปฏิบัติทำจิตไม่ได้ เป็น ปทปรมะ พระองค์ทรงชักสะพานเสีย กล่าวคือไม่ทรงรับสั่งสอน อุปมาเหมือนฆ่าทิ้งเสีย ฉะนั้น

๑๒. มูลติกสูตร

ติกแปลว่า ๓ มูลแปลว่าเค้ามูลรากเหง้า รวมความว่าสิ่งซึ่งเป็นรากเหง้าเค้ามูลอย่างละ ๓ คือ รากะ โทสะ โมหะ ก็เรียก ๓ อกุศลมูล ตัณหา ก็มี ๓ คือกามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา โอาฆะและอาสวะก็มีอย่างละ ๓ คือ กามะ ภาวะ อวิชชา ถ้าบุคคลมาเป็นไปกับด้วย ๓ เช่นนี้ ตีปรีวตุต ก็ต้องเวียนไปเป็น ๓ ๓ ก็ต้องเป็นโลก ๓ คือ กามโลก รูปโลก อรูปโลก อยู่อย่างนั้นแล เพราะ ๓ นั้นเป็นเค้ามูลโลก ๓

เครื่องแก้ก็มี ๓ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา เมื่อบุคคลดำเนินตนตามศีล สมาธิ ปัญญา อันเป็นเครื่องแก้ น ตีปรีวตุต ก็ไม่ต้องเวียนไปเป็น ๓ ๓ ก็ไม่เป็นโลก ๓ ชื่อว่าพ้นจากโลก ๓ แล

๑๓. วิสุทธิเทวาเท่านั้นเป็นสันตบุคลแท้

อภุเป สพพมมเมสุ ญะยุชฌมา ปเวสสนุโต

บุคคลผู้มีจิตไม่กำเริบในกิเลสทั้งปวง รู้ธรรมทั้งหลายทั้งที่เป็นพหิททาธรรม ทั้งที่เป็น อัมมัตติกาธรรม สนุโต จึงเป็นผู้สงบระงับ สันตบุคลเช่นนี้แลที่จะบริบูรณ์ด้วยหิริ โอตตปปะ มีธรรมบริสุทธีสะอาด มีใจมั่นคงเป็นสัตบุรุษผู้ทรงเทวธรรมตามความในพระคาถาว่า หิริ โอตตปปะสมปยุนา สุกกธมมสมาหิตา สนุโต สปปริสา โลเก เทวธมมาติ วุจฺจเร อุปตติเทวา ผู้พร้อมด้วยกามคุณ วุ่นวายอยู่ด้วยกิเลส เหตุใดจึงจะเป็นสันตบุคลได้ ความในพระคาถานี้ย่อม

ต้องหมายถึงวิสุทธิเทวา คือพระอรหันต์แน่นอน ท่านผู้เช่นนั้นเป็นสันตบุคลแท้ สมควรจะเป็นผู้
บริบูรณ์ด้วยหิริโอตตปละ และ สุกกธรรม คือ ความบริสุทธิ์แท้

๑๔. อภิกิริยาเป็นที่สุดในโลก - สุตสมมติบัญญัติ

สตจนัน จตุโร ปทา จินาสวา ชุตินฺโต เต โลเก ปรินิพพุตา

สังขธรรมทั้ง ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ยังเป็นภิกิริยา เพราะแต่ละสังขจะๆ ย่อมมีอาการ
ต้องทำคือ ทุกข์-ต้องกำหนดรู้ สมุทัย-ต้องละ นิโรธ-ต้องทำให้แจ้ง มรรค-ต้องเจริญให้มาก ดังนี้ล้วน
เป็นอาการที่จะต้องทำทั้งหมด ถ้าเป็นอาการที่จะต้องทำ ก็ต้องเป็นภิกิริยาเพราะเหตุนี้จึงรวมความ
ได้ว่าสังขทั้ง ๔ เป็นภิกิริยา จึงสมกับบาทกาลาข้างต้นนั้น ความว่าสังขทั้ง ๔ เป็นทำหรือเป็น
เครื่องเหยียบก้าวขึ้นไป หรือก้าวขึ้นไป ๔ พักจึงจะเสร็จกิจ ต่อจากนั้นไปจึงเรียกว่า อภิกิริยา

อุปมา ดังเขียนเลข ๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ๖ ๗ ๘ ๙ ๐ แล้วลบ ๑ ถึง ๙ ทิ้งเสีย เหลือแต่ ๐ (ศูนย์) ไม่
เขียนอีกต่อไป คงอ่านว่า ศูนย์ แต่ไม่มีค่าอะไรเลย จะนำไปบวกลบคูณหารกับเลขจำนวนใดๆ ไม่ได้
ทั้งสิ้นแต่จะปฏิเสธว่าไม่มีหาได้ไม่ เพราะปรากฏอยู่ว่า ๐ (ศูนย์) นี้แหละ คือปัญญารอบรู้ เพราะลาย
ภิกิริยา คือ ความสมมติ หรือว่าลบสมมติลงเสียจนหมดสิ้น ไม่เข้าไปยึดถือสมมติทั้งหลาย คำว่าลบ
คือทำลายภิกิริยา กล่าวคือ ความสมมติ มีปัญหาสอดขึ้นมามีว่า เมื่อทำลายสมมติหมดแล้วจะไปอยู่ที่
ไหน? แก้วว่า ไปอยู่ในที่ไม่สมมติ คือ อภิกิริยา นั่นเอง เนื้อความตอนนี้เป็นการอธิบายตามอาการของ
ความจริง ซึ่งประจักษ์แก่ผู้ปฏิบัติโดยเฉพาะ อันผู้ไม่ปฏิบัติหาอาจรู้ได้ไม่ ต่อเมื่อไรฟังแล้วทำตาม
จนรู้เองเห็นเองนั่นแหละจึงจะเข้าใจได้

ความแห่ง ๒ บาทกาลาต่อไปว่า พระจินาสวเจ้าทั้งหลายดับโลกสามรุ่งโรจน์อยู่ คือทำการ
พิจารณาบำเพ็ญเพียรเป็น ภาวิโต พหุลิกโต คือทำให้มาก เจริญให้มาก จนจิตมีกำลังสามารถพิจารณา
สมมติทั้งหลายทำลายสมมติทั้งหลายลงไปได้จนเป็นอภิกิริยาก็ย่อมดับโลกสามได้ การดับโลกสาม
นั้น ท่านจินาสวเจ้าทั้งหลายมิได้เหาะขึ้นไปนภามโลก รูปโลก อรูปโลกเลยทีเดียว คงอยู่กับที่
นั่นเอง แม้พระบรมศาสดาของเราก็นั่นเหมือนกัน พระองค์ประทับนั่งอยู่ ณ ถ้ำไม้อโศกณคฺคแห่ง
เดียวกัน เมื่อจะดับโลกสาม ก็มิได้เหาะขึ้นไปนภามโลกสาม คงดับอยู่ที่จิต ที่จิตนั่นเองเป็นโลกสาม
ฉะนั้น ท่านผู้ต้องการดับโลกสาม พึงดับที่จิตของตนๆ จึงทำลายภิกิริยา คือตัวสมมติหมดสิ้นจากจิต
ยังเหลือแต่อภิกิริยา เป็นฐิติจิต ฐิติธรรมอันไม่รู้จักตาย ฉะนั้นแล

๑๕. สัตตาวาส ๕

เทวาพิภพ มนุสสโลก อปายโลก จัดเป็นกามโลก ที่อยู่อาศัยของสัตว์เสพกามรวมเป็น ๑ รูป
โลก ที่อยู่อาศัยของสัตว์ผู้สำเร็จรูปฌานมี ๔ อรูปโลก ที่อยู่อาศัยของสัตว์ผู้สำเร็จรูปฌานมี ๔ รวม
ทั้งสิ้น ๕ เป็นที่อยู่อาศัยของสัตว์ ผู้รู้เท่าสัตตาวาส ๕ กล่าวคือ พระจินาสวเจ้าทั้งหลาย ย่อมจากที่
อยู่ของสัตว์ ไม่ต้องอยู่ในที่ ๕ แห่งนี้ และปรากฏในสามฌนปัญหาข้อสุดท้ายว่า ทส นาม ก็ อะไรชื่อ
ว่า ๑๐ แก้วว่า ทสหนุ เกหิ สมณฺณาคโต พระจินาสวเจ้าผู้ประกอบด้วยองค์ ๑๐ ย่อมพ้นจากสัตตาวาส
๕ ความข้อนี้คงเปรียบได้กับการเขียนเลข ๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ๖ ๗ ๘ ๙ ๐ นั่นเอง ๑ ถึง ๙ เป็นจำนวนที่นับ

ได้อ่านได้ บวกลบคูณหารกันได้ ส่วน ๑๐ ก็คือ เลข ๑ กับ ๐ (ศูนย์) เราจะเอา ๐ (ศูนย์) ไปบวกลบคูณหารกับเลขจำนวนใดๆ ก็ไม่ทำให้เลขจำนวนนั้นมีค่าสูงขึ้น และ ๐ (ศูนย์) นี้เมื่ออยู่โดยลำพังก็ไม่มีค่าอะไร แต่จะว่าไม่มีก็ไม่ได้ เพราะเป็นสิ่งที่ปรากฏอยู่ ความเปรียบนี้ฉันใด จิตใจก็ฉันนั้นเป็นธรรมชาติ มีลักษณะเหมือน ๐ (ศูนย์) เมื่อนำไปต่อเข้ากับเลขตัวใด ย่อมทำให้เลขตัวนั้นเพิ่มค่าขึ้นอีกมาก เช่น เลข ๑ เมื่อเอาศูนย์ต่อเข้า ก็กลายเป็น ๑๐ (สิบ) จิตใจเรานี้ก็เหมือนกัน เมื่อต่อเข้ากับสิ่งทั้งหลายก็เป็นของวิจิตรพิสดารมากมายขึ้นทันที แต่เมื่อได้รับการฝึกฝนอบรมจนฉลาดรอบรู้สรรพบุญธรรมแล้วย่อมกลับคืนสู่สภาพ ๐ (ศูนย์) คือ วางโปร่งพ้นจากการนับการอ่านแล้ว มิได้อู่ในที่ ๕ แห่งอันเป็นที่อยู่ของสัตว์ แต่อยู่ในที่หมดสมมติบัญญัติคือ สภาพ ๐ (ศูนย์) หรืออิริยาดังกล่าวในข้อ ๑๔ นั่นเอง

๑๖. ความสำคัญของปฐมเทศนา มัชฌิมเทศนา และปัจฉิมเทศนา

พระธรรมเทศนาของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าใน ๓ กาลมีความสำคัญยิ่ง อันพุทธบริษัทควรสนใจพิจารณาเป็นพิเศษ คือ

ก. ปฐมโพธิกาล ได้ทรงแสดงธรรมแก่พระปัญจวัคคีย์ ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เมืองพาราณสี เป็นครั้งแรกเป็นปฐมเทศนา เรียกว่า ธรรมจักร เบื้องต้นทรงยกส่วนสุด ๒ อย่างอันบรรพชิตไม่ควรเสพขึ้นมาแสดงว่า เทว เม ภิกขเว อนตา ปพฺพชิตน น เสวิตพฺพา ภิกขุทั้งหลาย ส่วนที่ สุด ๒ อย่างอันบรรพชิตไม่พึงเสพ คือ กามสุขัลลิกา และอตฺตกิลฺมทา อธิบายว่า กามสุขัลลิกา เป็นส่วนแห่งความรัก อตฺตกิลฺมทา เป็นส่วนแห่งความชังทั้ง ๒ ส่วนนี้เป็นตัวสมุทัย เมื่อผู้บำเพ็ญบะ ธรรมทั้งหลายโดยอยู่ซึ่งส่วนทั้งสองนี้ ชื่อว่ายังไม่เข้าทางกลาง เพราะเมื่อบำเพ็ญเพียรพยายามทำสมาธิ จิตสงบสบายดีเต็มที่ก็ดีใจ ครั้นเมื่อจิตนึกคิดฟุ้งซ่านรำคาญก็เสียใจ ความดีใจนั้น คือ กามสุขัลลิกา ความเสียใจนั้นแล คือ อตฺตกิลฺมทา ความดีใจก็เป็นราคะ ความเสียใจก็เป็นโทสะ ความไม่รู้เท่าในราคะ โทสะ ทั้งสองนี้เป็นโมหะ ฉะนั้น ผู้ที่พยายามประกอบความเพียรในเบื้องต้นต้องกระทบส่วนสุดทั้งสองนั้นแลก่อน ถ้าเมื่อกระทบส่วน ๒ นั้นอยู่ ชื่อว่าผิติดอยู่แต่เป็นธรรมดาแท้ที่เดียว ต้องผิติดเสียก่อนจึงถูก แม้พระบรมศาสดาแต่ก่อนนั้นพระองค์ก็ผิติดมาเต็มที่เหมือนกัน แม้พระอัครสาวกทั้งสอง ก็เข้าเป็นมิฉชาติฐิมาก่อนแล้วทั้งสิ้น แม้สาวกทั้งหลายเหล่านั้นๆ ก็ล้วนแต่ผิติดมาแล้วทั้งนั้น ต่อเมื่อพระองค์มาดำเนินทางกลาง ทำจิตอยู่ภายใต้ร่มโพธิพฤกษ์ ได้ญาณ ๒ ในสองยามเบื้องต้นในราตรี ได้ญาณที่ ๑ กล่าวคืออัสวักขยญาณในยามใกล้รุ่ง จึงได้ถูกทางกลางอันแท้จริงทำจิตของพระองค์ให้พ้นจากความผิติด กล่าวคือ...ส่วนสุดทั้งสองนั้น พ้นจากสมมติโคตรสมมติชาติ สมมติวาส สมมติวงศ์ และสมมติประเพณี ถึงความเป็นอริยโคตร อริยชาติ อริยวาส อริยวงศ์ และอริยประเพณี ส่วนอริยสาวกทั้งหลายนั้นเล่าก็มารู้ตามพระองค์ ทำให้ได้อัสวักขยญาณพ้นจากความผิติดตามพระองค์ไป ส่วนเราผู้ปฏิบัติอยู่ในระยะแรกๆ ก็ต้องผิติดเป็นธรรมดา แต่เมื่อผิติดก็ต้องรู้เท่าแล้วทำให้ถูก เมื่อยังมีจิตใจเสียใจในการบำเพ็ญบุญกุศลอยู่ ก็ตกอยู่ในโลกธรรม เมื่อตกอยู่ในโลกธรรม จึงเป็นผู้หวั่นไหวเพราะความดีใจเสียใจนั้นแหละ ชื่อว่าความหวั่นไหวไปมา อุปฺปนฺ

โน โข เม โลกธรรมจะเกิดที่ไหน เกิดที่เรา โลกธรรมมี ๘ มรรคเครื่องแก้ก็มี ๘ มรรค ๘ เครื่องแก้ โลกธรรม ๘ ฉะนั้น พระองค์จึงทรงแสดงมัชฌิมาปฏิปทาแก่ส่วน ๒ เมื่อแก้ส่วน ๒ ได้แล้วก็เข้าสู่ อริยมรรค ตัดกระแสโลก ทำให้เป็นจาคโค ปฏินิสสัคโค มุตติ อนาลโย (สละสลัดตัดขาดวางใจ หายห่วง) รวมความว่า เมื่อส่วน ๒ ยังมีอยู่ในใจผู้ใดแล้ว ผู้นั้นก็ยังไม่ถูกทาง เมื่อผู้มีใจพ้นจากส่วน ทั้ง ๒ แล้ว ก็ไม่หวั่นไหว หมครฐลิ เกษมจากโยคะ จึงว่าเนื้อความแห่งธรรมจักรสำคัญมาก พระองค์ ทรงแสดงธรรมจักรนี้ยังโลกธาตุให้หวั่นไหว จะไม่หวั่นไหวอย่างไร เพราะมีใจความสำคัญอย่างนี้ โลกธาตุก็มีอะไรอื่น คือตัวเรานี่เอง ตัวเราก็คือธาตุของโลก หวั่นไหวเพราะเห็นในของที่ไม่เคย เห็น เพราะจิตพ้นจากส่วน ๒ ธาตุของโลกจึงหวั่นไหว หวั่นไหวเพราะจะไม่มาก่อธาตุของโลกอีก แล

ข. มัชฌิมโพธิกาล ทรงแสดงโอวาทปาฏิโมกข์ในชุมชนพระอรหันต์ ๑,๒๕๐ องค์ ณ พระ ราชอุทยานเวพวันกลันทกนิวาปสถาน กรุงราชคฤห์ใจความสำคัญตอนหนึ่งว่า อริจิตเต จ อาโยโค เอตํ พุทฺธาน สาสนํ พึงเป็นผู้ทำจิตใจให้ยิ่ง การที่จะทำจิตใจให้ยิ่งได้ต้องเป็นผู้สงบระงับ อธิญา โลก สมาปโน สมโณ ก็ ภวิสฺสตี เมื่อประกอบด้วยความอยากคืนรนโลกหลงอยู่แล้วจักเป็นผู้สงระงับ ได้อย่างไร ต้องเป็นผู้ปฏิบัติคือปฏิบัติพระวินัยเป็นเบื้องต้น และเจริญกรรมฐานตั้งตั้งแต่การเดิน จกรรม นั่งสมาธิ ทำให้มาก เจริญให้มาก ในการพิจารณาหาสติปัญฐาน มีกายนุปัสสนาสติปัญฐาน เป็นเบื้องต้น พึงพิจารณาส่วนแห่งร่างกาย โดยอาการแห่งบริกรรมสวณะคือ พิจารณาโดยอาการ คาคคะเน ว่าส่วนนั้นเป็นอย่างนั้นด้วยการมีสติสัมปชัญญะไปเสียก่อน เพราะเมื่อพิจารณาเช่นนี้ใจ ไม่ห่างจากกาย ทำให้รวมง่าย เมื่อทำให้มาก ในบริกรรมสวณะแล้ว จักเกิดขึ้นซึ่งอุคคหนิมิตให้ ชำนาญในที่นั้นจนเป็นปฏิภาค ชำนาญในปฏิภาคโดยยิ่งแล้วจักเป็นวิปัสสนา เจริญวิปัสสนาจนเป็น วิปัสสนาอย่างอุกฤษฏ์ ทำจิตเข้าถึงจิตวิภูติ ดังกล่าวแล้วในอุบายแห่งวิปัสสนาชื่อว่าปฏิบัติ เมื่อปฏิบัติ แล้ว โมกขํ จึงจะข้ามพ้น จึงพ้นจากโลกชื่อว่าโลกุตตรธรรม เขมํ จึงเกษมจากโยคะ (เครื่องร้อย) ฉะนั้น เนื้อความในมัชฌิมเทศนาจึงสำคัญเพราะเล็งถึงวิมุตติธรรมด้วยประการฉะนี้และฯ

ค. ปัจจิมโพธิกาล ทรงแสดงปัจจิมเทศนาในที่ชุมชนพระอริยสาวก ณ พระราชอุทยานสาละ วันของมัลลกะษัตริย์กรุงกุสินารา ในเวลาจวนจะปรินิพพานว่า หนุทานิ อามนุชยามิ โว ภิกฺขเว ปฏิ เวทยามิ โว ภิกฺขเว ขยวธมฺมา สงฺขารา อปฺปมาเทน สมฺปาเทถ เราบอกท่านทั้งหลายว่าจงเป็นผู้ไม่ ประมาท พิจารณาสังขารที่เกิดขึ้นแล้วเสื่อมไป เมื่อท่านทั้งหลายพิจารณาเช่นนั้นจักเป็นผู้แทงตลอด พระองค์ตรัสพระธรรมเทศนาเพียงเท่านี้ก็ปิดพระโอษฐ์มิได้ตรัสอะไรต่อไปอีกเลย จึงเรียกว่า ปัจจิมเทศนาอธิบายความต่อไปว่า สังขารมันเกิดขึ้นที่ไหน อะไรเป็นสังขาร สังขารมันก็เกิดขึ้นที่จิต ของเราเองเป็นอาการของจิตพาให้เกิดขึ้นซึ่งสมมติทั้งหลาย สังขารนี้แล เป็นตัวการสมมติบัญญัติสิ่งทั้งหลายในโลกความจริงในโลกทั้งหลายหรือธรรมชาติทั้งหลายเขามีเขาเป็นอยู่อย่างนั้น แผ่นดิน ต้นไม้ ภูเขา ฟ้า แดด เขาไม่ได้ว่าเขาเป็นนั่นเป็นนี่เลย เจ้าสังขารตัวการนี้เข้าไปปรุงแต่งว่า เขาเป็น นั่นเป็นนี่จนหลงกันว่าเป็นจริง ถือเอาว่าเป็นตัวเรา เป็นของๆ เราเสียสิ้น จึงมี ราคะ โทสะ โมหะ

เกิดขึ้นทำจิตดั้งเดิมให้หลงตามไป เกิด แก่ เจ็บ ตาย เวียนว้ายไปไม่มีที่สิ้นสุด เป็นอนЕКภพ วนЕКชาติ เพราะเจ้าตัวสังขารนั้นแลเป็นเหตุ จึงทรงสอนให้พิจารณาสังขารว่า สพเพ สงขารา อนิจจา สพเพ สงขารา ทุกขา ให้เป็นปรีชาญาณชัดแจ้ง เกิดจากผลแห่งการเจริญปฏิภาณเป็นส่วนเบื้องต้น จนทำจิตให้เข้าวัฏค์ เมื่อกระแสแห่งวัฏค์หายไป มีญาณเกิดขึ้นว่า “นั่นเป็นอย่างนั้น เป็นสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์” เกิดขึ้นในจิตจริงๆ จนชำนาญเห็นจริงแจ้งประจักษ์ ก็รู้เท่าสังขารได้ สังขารก็จะมาปรุงแต่งให้จิตกำเริบอีกไม่ได้ ได้ในคาถาว่า อรูปปี สพพรมเมสุ ญะยชรมมา ปเวสสนโต เมื่อสังขารปรุงแต่งจิตไม่ได้แล้ว ก็ไม่กำเริบรู้เท่าธรรมทั้งปวง สนฺโต ก็เป็นผู้สงบระงับถึงซึ่งวิมุตติธรรม ด้วยประการฉะนี้

ปัจฉิมเทศานี้เป็นคำสำคัญแท้ ทำให้ผู้พิจารณารู้แจ้งถึงที่สุด พระองค์จึงได้ปิดพระโอษฐ์แต่เพียงนี้

พระธรรมเทศนาใน ๓ กาลนี้ ย่อมมีความสำคัญเหนือความสำคัญในทุกๆ กาล ปฐมเทศนา ก็ถึงถึงวิมุตติธรรม มัชฌิมเทศนาก็ถึงถึงวิมุตติธรรม ปัจฉิมเทศนาก็ถึงถึงวิมุตติธรรม รวมทั้ง ๓ กาล ล้วนแต่ถึงถึงวิมุตติธรรมทั้งสิ้น ด้วยประการฉะนี้

๑๗. พระอรหันต์ทุกประเภทบรรลุทั้งเจโตวิมุตติ ทั้งปัญญาวิมุตติ

อนาสว เจโตวิมุตติ ปญญาวิมุตติ ภิฏฐะว ฌมเม สย อภิญญา สจฺจกิตฺวา อุปฺปสมฺปชฺช วิหริติ พระบาลีนี้แสดงว่าพระอรหันต์ทั้งหลายไม่ว่าประเภทใดย่อมบรรลุทั้งเจโตวิมุตติ ทั้งปัญญาวิมุตติ... ที่ปราศจากอาสวะในปัจจุบัน หาได้แบ่งแยกไว้ว่า ประเภทนั้นบรรลุแต่เจโตวิมุตติ หรือปัญญาวิมุตติ ไม่ ที่เกจิอาจารย์แต่งอธิบายไว้ว่า เจโตวิมุตติเป็นของพระอรหันต์ผู้ได้สมาธิก่อน ส่วนปัญญาวิมุตติเป็นของพระอรหันต์ผู้สละกิเลสผู้เจริญวิปัสสนาล้วนๆ นั้นย่อมขัดแย้งต่อมรรค มรรคประกอบด้วยองค์ ๘ มีทั้งสัมมาทิฐิ ทั้งสัมมาสมาธิ ผู้จะบรรลุวิมุตติธรรมจำต้องบำเพ็ญมรรค ๘ บริบูรณ์ มิฉะนั้นก็บรรลุวิมุตติธรรมไม่ได้ ไตรสิกขาที่มีทั้งสมาธิ ทั้งปัญญา อันผู้จะได้อาสวักขยญาณจำต้องบำเพ็ญไตรสิกขาให้บริบูรณ์ทั้ง ๓ ส่วน ฉะนั้นจึงว่า พระอรหันต์ทุกประเภทต้องบรรลุทั้งเจโตวิมุตติ ทั้งปัญญาวิมุตติด้วยประการฉะนี้แล